

ZEYNALOVA TURANƏ

Bakı Avrasiya Universiteti

turanezeynalova8585@gmail.com

ORCID: 0009-0009-7827-9674

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ZONİMİK LEKSİKA VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ İZLƏRİ

Mahmud Kaşğarının orta əsr türkdilli abidələrindən biri hesab edilən “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri, folkloru, leksikası haqqında hərtərəfli, geniş və dolğun məlumat verən zəngin, qiymətli bir ensiklopedik mənbədir. Dilimizdəki zoonimik leksikanın öyrənilməsi üçün zəngin material verən mənbələrdən biri qədim türk yazılı abidələridir. Məqalədə lüğətdə adı keçən heyvan, quş, həşərat və s. adlardan, onun derivatoloji xüsusiyyətlərindən, Azərbaycan dilindəki zoonimik adlarla oxşar olan adlardan bəhs edilmişdir. Buradakı heyvan və quş adları Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki zoonimik adlarla müqayisə edilmiş, onun oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ortaya qoyulmuşdur. Məqalədə həmçinin heyvan adlarının təqvimdə istifadəsinə toxunulmuş, derivatoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən zoofeillərə, zoonimik komponentli atalar sözləri və deyimlərə, onomastik vahidlərə aid nümunələr də verilmişdir. Zoonimik leksikanın tarixi-lingvistik aspektdə öyrənilməsi göstərir ki, qədim yazılı abidələrin dilindəki bu leksik vahidlərin əksəriyyəti müasir türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində özünü mühafizə etmişdir. “Divanü lüğət-it-türk”dəki heyvan adlarının zənginliyi, həmçinin heyvandarlıqla bağlı müxtəlif anlayışların, atalar sözlərinin sıx-sıx istifadə edilməsi tarixən heyvanların türklərin həyatında tutduğu rolu və önəmi göz önündə sərgiləyir. “Divan”da heyvan adlarının bir qisminin yaş və cinsinə, həmçinin xarici görünüşünə, rənginə görə müxtəlif şəkildə adlandırılmasının şahidi oluruq. Ev heyvanları, xüsusilə də at və onunla bağlı müxtəlif adlandırma diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: “Divanü lüğət-it-türk”, müasir Azərbaycan dili, heyvan adları, quş adları.

Dilin lüğət tərkibindəki vahidlər mənsub olduğu dildə baş verən lingvistik prosesləri əks etdirir. Bu cəhət leksik-semantik söz qruplarından biri olan zoonimlərdə də müşahidə edilir. Leksik-semantik söz qruplarının hər biri dilə və xalqa məxsus lingvistik, eyni zamanda ekstralingvistik cəhətləri daha dolğun şəkildə özündə cəmləşdirir. Min illər bundan öncə yaranmış zoonimlər həmin xalqa aid xüsusiyyətləri, onun gördüyü, əhliləşdirdiyi, qida və ya təsərrüfat işlərində istifadə etdiyi heyvanlarla bağlı münasibət və məlumatın daşıyıcılarıdır.

Cəmiyyət yarandığı vaxtdan meydana gəlmiş zoonimik vahidlər xalqın tarixi inkişafı, təsərrüfat həyatı, flora və faunası ilə bağlı yaranmış və müxtəlif qaynaqlarda

özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Türklərin tarixini, soykökünü, mədəniyyətini, milli kimliyini və digər xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edən, onların əzəmətli abidələri sayılan Orxon-Yenisey abidələrində, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında, “Divanü lüğət-it-türk” və digər əsərlərdə heyvan adlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır. Orxon-Yenisey abidələrinin leksik tərkibində heyvanların (həm ev, həm də vəhşi) və quşların adı məhsuldar şəkildə işlənmiş, onların bir qismi olduğu kimi, digər bir hissəsi isə müəyyən fonetik fərqlərlə müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən Ə.Rəcəbli yazır: *“Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, heyvan, xüsusilə ev heyvanlarının adları dildə ilk yaranan sözlərdəndir. Bu fikir türk dilləri üçün də məqbuldur. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim türklər on iki siklli təqvimdə illərin adını heyvan adı daşıyan bürclərin adı ilə adlandırmışlar”* [16, s.225]. Burada işlənən *tabışğan* – dovşan; *sığun* – sığın, adığ – ayı; *toquz* – donuz; *adğır* – aygır və s. kimi zoonimik vahidlər az fonetik fərqlərlə bu gün də dilimizdə işlənir. Bu da zoonimik leksikanın həm də dilin ən qədim qatlarına məxsus sözlərdən olduğunu bir daha sübut edir. “Divan”ın leksikasındakı etnoqrafik, onomastik, kulinariya leksikası Azərbaycan dilində ayrılıqda tədqiqata geniş şəkildə cəlb edimişdir. Türkiyə türkcəsində isə lüğətdəki heyvan və quş adlarından ayrılıqda bəhs edən araşdırmalar mövcuddur. M.Gül burada heyvan adlarının 272, onlarla bağlı anlayışların sayının 650, quş adlarının isə 88 dəfə işləndiyini, adı keçən quş sayının 62 olduğunu göstərir [6]. Biz də məqalədə lüğətdə adı çəkilən heyvan, quş, həşərat, balıq və s. kimi adlara toxunmuş, həmçinin derivatoloji xüsusiyyətlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

“Divanü lüğət-it-türk”də heyvan adlarının təqvimdə işlənməsinə dair

Təqvimdə heyvan adlarından istifadə olunması, onun ilk olaraq hansı toplum tərəfindən yaradılması haqqında müxtəlif fikirlər yaranmışdır. *“Heyvan təqviminin türklər tərəfindən ortaya qoyulduğunu ilk dəfə Eduard Cavannes adlı bir fransız tədqiqatçı söyləmiş və onu isbat etməyə çalışmışdır. Müəllifə görə, heyvan təqvimi sistemi m.ö. V yüzildə türk toplumları arasında yaranmış və sonra türklərdən çinlilərə keçmiş, m.ö. II-I yüzildə Çində yayılmışdır”* [5, s.222]. Göründüyü kimi, müəllif təqvimdə heyvan adlarından istifadənin tarixini əski türklərə bağlayır, onun tarixi köklərinin daha qədim olduğunu qeyd edir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar bu təqvimin çinlilər tərəfindən yarandığını müxtəlif faktlarla sübut etməyə çalışmışlar. *“Türklərin bu təqvimi çinlilərdən götürməsi nəzəriyyəsini irəli sürən L.Bazinə görə, bu təqvimin simvollarından biri olan əjdahanın Çin qaynağından olması buna dəlildir. V.Eberhart isə əjdahanın Hun türkləri dönmində kult kimi qəbul edildiyini və dolayısı ilə hunların inkişaf etmiş bir təqvimə sahib olduqlarını göstərir* [19, s.27]. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların bir qismi bu mədəniyyətin çinlilərdən türklərə, bəziləri isə türklərdən çinlilərə keçdiyini iddia edirlər.

Y.Çoruhlu meymun ilinin bu təqvimə sonradan qədim hind mədəniyyəti və mifologiyasının təsiri ilə girə biləcəyini göstərir. Müəllifin fikrincə, *“Əski hindlilərdə bu canlı bir tanrı olduğundan mədəniyyət və mifologiyada ona yaxın olan*

türk tophumlarında da müsbət anlamda işlənmişdir. Lakin islamın qəbulundan sonra meymuna olan münasibət ərəb mədəniyyətinin təsiri ilə dəyişilmiş, mənfi anlamlarda işlənmişdir” [5, s.247]. Qeyd edək ki, əski türk mətnlərində, həmçinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də bu söz *biçin//piçin* şəklində işlənsə də, sonralar dilimizdə ərəb mənşəli *meymun* sözü ilə əvəzlənib. Təqvimin adlandırılmasında istifadə olunan heyvanlardan donuz və siçandan başqa digər canlıların türk xalqlarının sənət tarixində, heykəltəraşlığında, ümumiyyətlə, mədəniyyətlərində önəmli yer tutduğunu vurğulamaq lazımdır.

Təqvimdə heyvan adlarından istifadə ilə bağlı fikirlərə “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də rast gəlirik. M.Kaşğari türklərin istifadə etdikləri təqvimdəki heyvan adlarını belə sadalayır: *sıçğan (siçan) yılı, ud (sığır, inək) yılı, pars (qaplan) yılı, tawışğan (dovşan) yılı, yılan (ilan) yılı, nək (timsah) yılı, yund (at) yılı, koy (qoyun) yılı, biçin (meymun) yılı, takağu (toyuq) yılı, it yılı, tonquz (donuz) yılı* [8, s.355]. Müəllif türklərin bu illərin hər birində hikmətin olduğunu zənn edərək onlarla fala baxdıqlarını qeyd edir. “*İnama görə, ud ili girəndə savaşların sayı artır, öküzlər bir-birilə savaşır, donuz ilində qar və soyuq olur, qarışıqlıq düşür*” və s. [8, s.355]. Mahmud Kaşğari türklərin on iki heyvanın adını alıb on iki ilə ad olaraq qoyduqlarını, uşaqların yaşlarını, savaş tarixlərini və daha başqa şeyləri bu illərin dönməsi ilə hesabladıqlarını qeyd edir [Əlavə məlumat üçün bax: 8, s.354-355]. Göründüyü kimi, ilk vaxtlardan bu təqvimdəki heyvan adlarına uyğun olaraq həmin illərdə hansı hadisələrin baş verə biləcəyi güman edilir və bu şəkildə mənalandırılır. Bəzi türk xalqlarında bu təqvimdəki heyvanlarla bağlı müəyyən inanclar da meydana gəlmişdir. “*Donuz ilində olan qazaxlar bu heyvanın adını gizləyərək, ona “qara keyik” deyirlər. Qazaxlar arasında yayılmış adətə görə, bir insan doğulduğu ilə mənsub heyvanı öldürə bilməz*” [19, s.32]. Onu da qeyd edək ki, digər türkdilli xalqlarda özünü göstərən bu inanca bizdə rast gəlinmir.

“Divanü lüğət-it-türk”də zoonimik leksikanın derivatoloji xüsusiyyətləri

Divandakı zoonimik leksikanın özəlliklərindən bəhs edərkən onların derivatoloji xüsusiyyətlərinə də aydınlıq gətirmək olar. Azərbaycan dilində bəzi zoonimik adlar insanların fiziki və psixi vəziyyətini, fiziki fəaliyyətini özündə ehtiva edən müxtəlif sözlərin, həmçinin frazeologizmlərin, atalar sözlərinin, onomastik leksikanın əmələ gəlməsində iştirak edir. Zoonimlər həmçinin feillərin əmələ gəlməsində iştirak etmiş və bu feillərin bir qisminin yaranmasında zoonim öz nominativ mənasında çıxış etsə də, digərlərində söz metoforik mənada işlədilir. Belə zoofeillər hansı canlının adından yaranmışsa, real surətdə ona uyğun olan əsas xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mənaya malik olur və onlar motivləşdirilmiş feillər hesab olunur. Bu feillər yarandığı sözlərin leksik mənə komponentləri olub, onların daşdığı mənə və onun yaranmış olduğu sözlə əlaqəsi hər bir dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla müəyyənləşdirilir.

“Divan”dakı heyvan adlarının derivatoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən buradakı zoonimik adlardan fərqli mənəli feillərin yarandığını şahidi oluruq. $-la^2$, $-laş^2$, $-lan^2$, $-lat^2$ şəkildə heyvan adlarına qoşulması nəticəsində müxtəlif

semantik feillər yaranmışdır. *-lan* şəkilçisinin köməyiylə yaranmış feillər daha çox insanın hər hansı bir heyvana sahib olması mənasında işlənmişdir. Məsələn, *öküzlən* (öküz sahibi olmaq) [8, s.315], *eşgəklən* (eşşək sahibi olmaq) [8, s.332], *sağlıqlan* (sağmal heyvan sahibi olmaq) [9, s.271], *atanlan* (axta dəvə sahibi olmaq) [8, s.316] və s. *-la* şəkilçisi ilə düzələnlər balalamaq anlamında işlənib. Məs. *ənüklə* (ənükləmək, balalamaq) [8, s.326], *buzagula* (buzov doğmaq, balalamaq) [10, s.82], *kulunla* (madyanın doğması, qulunlamaq) [10, s.83] və s. Bəzi halda metoforik mənada – *tilkilən* (tülkülük etmək, yaltaqlanmaq) [10, s.194], *ıtlə* (köpəklətmək, söymək) [8, s.309] və digər mənələrdə – *kuşlat* (quş ovlamaq) [9, s.330], *atlan* (ata minmək, atlaşmaq) [8, s.309], *kökürçgünləş* (göyərçini ödül olaraq ortaya qoyub yarışa girmək) [9, s.231], *çəpişlənmək* [9, s.263], *tavişganlaş* (ortaya dovşan qoyub mərc etmək) [9, s.231] və s. kimi mənələrdə işlənmişdir. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində bu tipli nümunələr işlənmir və zoonimik leksikanın köməyi ilə yaranan feillərin sayı “Divan”dakına nisbətən azdır.

Burada adı çəkilən sözlərdən maraq doğuranlardan biri də *ənüklədi* feilidir. Feil “Divan”da *ənüklədi*, *ənüklədi* şəklində işlənib. “İt *ənükləndi* – it *ənüklədi*, *küçüklədi*”, *balaladı* [8, s.316]; *ənüklədi*: *ənüklədi*, *balaladı*, “it *ənüklədi* – it *ənüklədi*, *küçüklədi*”. Aslan *balalayanda* *arslan* *ənüklədi* deyilir [8, s.328]. M.Kaşğari qaplan, qurd, it balasına da *ənük* deyildiyini qeyd edir [8, s.140]. Bu söz dialektlərimizdə də *ənix*’ (küçük, it balası) (Bərdə, Çənberək, Qarakilsə, Qazax, Məgri, Tovuz, Zəngilan), *ənək* (Beyləqan, Kürdəmir) variantlarda işlənir [1, s.162].

Ə.Cəfəroğlu məqaləsində insan və heyvanın soybirliyini göstərən sözlər içində morfoloji və semantik yöndən maraq doğuranlardan birinin də *kiçi*-*kiçik*-*küçük* sözlərinin olduğunu göstərir. Müəllif M.Kaşğarının “Divan”ında “it balası” mənasında *küçük* deyil, *kiçik* işlənməsini, yəni *kiçiyin* “*küçük*”ləşmədiyini, bunun daha sonrakı dövrlərdə yarandığını qeyd edir. Beləliklə, *küçük* və *kiçik* kəlmələri, əslində *kiçi* və *küçü* olub *bala-k* (*balaq*) və *oğula-k* (*oğlaq*) sözlərində də işlənmiş *-k* kiçiltmə şəkilçisi ilə düzəldilmişdir. “Heyvan balası” mənasında işlənən *ənük* kəlməsi həm semantik, həm də morfoloji cəhətdən bu sözlə bağlıdır [2, s.9-12].

“Divan”dakı zoonimik leksikaya aid sözlərin derivatoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun frazeologizmlərin, atalar sözlərinin yaranmasındakı rolunu da qeyd etmək lazımdır. Frazeologizmlər daxilində çıxış edən zoonimlər daha çox məcazi mənada işlənərək birləşmənin semantik nüvəsi rolunda çıxış edir. “Divan”dakı frazeologizmlərin, atalar sözlərinin də müəyyən bir qatını zoonim komponentli birləşmələr təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, zoonim komponentli atalar sözləri və frazeologizmlərdə, əsasən, ev heyvanlarının daha intensiv işləndiyinin şahidi oluruq. Q.Mahmudovanın da fikrincə, “Qıpçaqıllı xalqların həyatında heyvandarlığın, xüsusilə dəvə, at, qoyun kimi ev heyvanlarının o qədər müstəsna rolu olmuşdur ki, onlar heyvanlar aləmini dərinləndirən müşahidə edə bilmiş və zaman keçdikcə bu müşahidə onların məişətinə yol tapmış və bunun nəticəsində də dil daşıyıcıları obrazlı – fonoloji əsasla söykənən leksik-semantik frazeoloji vahidlər yaratmışlar [13, s.149]. Qeyd edək ki, bu hal sadəcə qıpçaqıllı xalqlarda deyil, digər türkdilli xalqlara da eynilə bu şəkildədir.

“Divan”da da zoonim komponentli atalar sözləri, frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Məs.: “*Böri*niq ortak, *kuzğununq* yığaç başında – qurdun ovu orta, quzğununku ağac başındadır” [8, s.431]; “*Karğa* karısın kim bilir, kişi alasin kım tapar – qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər” [8, s.420]; “*Ərkəç* əti əm bolur, *əçkü* əti yel bolur – erkəç əti dərman kimi xeyirli olar, keçi oti yel olar” [8, s.159]; “*Əwdəki buzağı öküz* bolmas – ev buzovundan öküz olmaz” [8, s.437]; “*Tayğan* yügrüğün *tilkü* səwməs – tazının iti qaçanını tülkü sevməs” [10, s.171]; “*İnqan* inqrasa, *botu* bozlar – diş dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər” [8, s.180]; “*İki koçnqar* başı bir aşacda pışmas – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” [10, s.330]; “*Oğlak* yiligsiz, oğlan biligsiz – oğlaqda ilək, uşaqda bilik olmaz” [8, s.179]; “*Alımçı* arslan, *berimçi* sıçğan – alıcı aslan, borclu isə sıçandır [8, s.407]; “*Yılan* yarpuzdan kaçar, *kança* barsa, yarpuz utru kəlür – ilan yarpızdan kaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar” [10, s.41] və s.

Bəzi zoofrazeologizmlərdə, atalar sözlərində adı keçən heyvan adları bir-birilə semantik əkslik münasibətində olur ki, bunlar da bu canlıların əks assosiasiyası (at-əşşək, qoyun-qurd, qoyun-keçi) ilə bağlıdır. Bu barədə Q.Cəfərov yazır: “*Heyvan növü ilə yanaşı, həmin heyvan növünün dışısını bildirən sözlər üstəlik həmin növün erkəyini bildirən sözlə də semantik əkslik münasibətində olurlar. Bundan başqa, dışı fərd və növ adı bildirən sözlər müvafiq heyvan növünün balasının adı ilə də semantik əkslik münasibətində olur*” [3, s.39]. “Divan”dakı atalar sözlərində də semantik əkslik münasibətində olan heyvan adlarının işləndiyini görürük. Məs. “*Tay* atatsa, *at* tur, *oğul* ərədhəsə, *ata* tınur – *dayça* yetişsə, *at* dincələr, *oğul* yetişsə, *ata* dincələr” [8, s.250]; “*Öküz* adhakı bolğınça, *buzagı* başı bolsa yeg – öküz ayağı olmaqdaysa, buzov başı olmaq yaxşıdır” [8, s.130]; “*Kaz* kopsa, *ördək* kölig igənür – qaz getsə, ördək gölə yiyə çıxar” [8, s.166] və s.

“Divan”da heyvan və quş adlarının derivatoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən onların onomastik vahidlərin yaranmasındakı rolundan da bəhs etmək olar. “Divan”da müəllif tərəfindən çəkilmiş xəritə həmin ərazidə yerləşən toponimləri, hidronimləri, ümumilikdə türklərin yerləşdikləri əraziləri əks etdirdiyi üçün çox dəyərlidir. M.Kaşğari yeri gəldikcə türklərin yerləşdikləri coğrafi bölgələrin adlarına münasibət bildirmiş, onların izahını vermişdir. Lüğətdə adı çəkilən xüsusi adlar qədim türk xalqlarının tarixi onomastikasını öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Divan”dakı zoonimik adlar xüsusən də antroponim və toponimlərin adlandırılmasında fəal iştirak edir.

Advermə ənənəsinin tarixinə nəzər salsaq, islamaqədərki dövrdə şəxs adları arasında daha çox igidlik, qəhrəmanlıqla bağlı kişi adlarının, zəriflik, gözəllik, incəliklə bağlı qadın adlarının istifadənin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə edirik. Xüsusilə də türk mifologiyası ilə bilavasitə bağlılığı olan zoonimlərdən advermə ənənəsində geniş istifadə olunub. Türixən türklərdə kişi adları üçün daha çox yırtıcı, vəhşi heyvan və quş adlarından, qadın adlarının qoyulmasında isə sülhməramlı, dinc, gözəl heyvan və quşların adından istifadə edilmişdir. Bunu “Divan”da işlənmiş nümunələrə əsasən də demək mümkündür. Məsələn, *Burslan* – əslində “bəbir” adlanan heyvan (kişi adı); *Tonqa* – bəbir, qaplan cinsindən bir heyvan (kişi adı),

Toğrul – yırtıcı bir quş, min qaz öldürüb birini yeyir (kişi adı); *Turumtay* – yırtıcı bir quş (kişi adı), *Arslan*, *Boğra* xan və s. Ə.Tanrıverdiyev M.Kaşğarının şəxs adlarını təhlil süzgəcindən keçirərkən müəllifin təkcə şəxs adlarını yox, həm də apelyativləri atalar sözləri və şeir parçaları tərkibində təqdim edərkən onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, apelyativlərin antroponimə çevrilmə səbəbləri və sosiallığını geniş müstəvidə şərh etdiyini qeyd edir [18, s.9].

Heyvan adı ilə bağlı yaranmış onomastik vahidlərdən biri də *ulayuntluğ* etnonimidir. B.Xəlilov *ulayuntluğ* etnoniminin tarixən ula//ala, yunt və -luğ hissələrinin birləşməsindən formalaşdığını qeyd edir. Burada ula//ala “ala (rəng mənasında), zəngin, yaxşı”, yund “heyvan, atlı” mənasında, -luğ isə “mənsubluq, aidlik” anlamında olan sözdüzəldici şəkilçidir. Müəllifin fikrincə, etnonimin etimoloji izahı “zəngin heyvanları, ala və iyi atları olan” mənasını bildirir” [7, s.105-106]. Lüğətdə maraq doğuran onomastik leksikaya aid nümunələrdən biri də *kuş* lüğət məqaləsində əksini tapan *karakuş* sözüdür. M.Kaşğari bu sözün Müştəri (Yupiter) ulduzuna deyildiyini göstərir. “...Müştəriyə Karakuş deyilir. Bu ulduz doğduğu zaman “Karakuş toğdı” deyirlər” [8, s.344]. Zoonim komponentli hidronimlərə aid nümunələr də rast gəlmək olur. Məsələn, *adhğırak suwı*: yağma elində bir çay, hidronim. *Adhğırak*: qulaqları ağ, bədəninin başqa tərəfbri qara olan geyik. Qoyun üçün qoç nədirsə, bu da diş geyik üçün odur [8, s.200]

“Divanü lüğat-it-türk” əsərində quş adları

“Divanü lüğat-it-türk” əsərinin söz varlığı müxtəlif tematik söz qruplarına aid leksikası ilə, zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Böyük söz xəzinəsinə sahib olan lüğətdə heyvan, quş, həşərat və s. kimi söz qruplarına aid leksika da üstünlük təşkil edir. M.Kaşğari lüğətdə adı keçən heyvan adlarının izahını, yeri gəldikcə, həmin leksik vahidlərin ayrı-ayrı türk dillərindəki fərqlərini və necə işləndiyini də göstərmişdir. *Quş* sözünün izahı lüğət məqaləsində belə verilib: “*Kuş – bütün quşların ümumi adıdır. Bunlardan bir qismi ayrılır: kara kuş: ağ şahin, laçın; ürünq kuş: dovşancıl, berkut; təwi kuş: dəvəquşu; yun kuş: tovuz quşu; ıl kuş: ağbaba (qartalın bir növü)* [8, s.344]. “Divan”da öz əksini tapmış quş adları növ müxtəlifliyi, zənginliyi ilə diqqəti çəkir. *Anq*: yağından dərman düzəldilən bir quş adı. Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş [8, s.114]; *anqut*: qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flamingo [8, s.156]; *ayayərgü*: yarası [10, s.373]; *bala*: quş balası [10, s.218]; *balıqçın*: balıqcıl, balıq yeyən quş [8, s.487]; *bağırlak*: bağırtlak deyilən quş [8, s.480]; *baybayuk*: kəpənək quşu deyilən bir quşdur [10, s.175]; *bodh*: toy quşu doğdaq [10, s.130]; *budursın*: bildirçin [8, s.487]; *çaflı*: şahin [8, s.425]; *çağrı*: şahin, laçın [8, s.417]; *çançarğa*: sərçə quşu [10, s.227]; *çəkik*: sərçəyə bənzər alabula bir quş, qara qayalıqlarda olur [9, s.282]; *çibək karğuy*: laçın quşu [8, s.388]; *çulık*: göyərçin boyda alacalı bir su quşu; cüllüt [8, s.383]; *el kuş*: qartalə bənzər alacalı bir quş [8, s.122]; *karakuş*: qaraquş, dovşancıl [10, s.210]; *karğa*: qarğa [8, s.420]; *kızkuş*: adamın üstünə düşəcəkmış kimi alçaqdan uçan quş [8, s.341]; *kaşğalak*: ördəkdən kiçik bir su quşu, qaşqaldaq [8, s.498]; *karğılaç*: qaranquş [8, s.497] *kəklik*: kəklik quşu [8, s.463] *kəkük*: səksək quşu [9, s.282]; *kılkuş*: ördəyə

bənzər bir quşdur, yazda gəlir. Bəylər onu bir-birlərinə hədiyyə edirlər. Bu quşa “kıl kudhruk: qılquyruq” da deyilir [8, s.348]; *kırkuy*: qırğı, bildirçin ovçusu [10, s.226]; *korday*: qu cinsindən bir quş [10, s.225]; *köti kızlak*: qaraquş deyilən bir quşdur, quyuğu qırmızı olur; ağacdələ [8, s.459]; *kuburğa*: bayquş [8, s.469]; *kuğu*: qu quşu [10, s.213]; *kuşğaç*: sərçə quşu [8, s.444]; *kuzğun*: quzğun [8, s.431]; *küzkünək*: laçına bənzər bir quş [8, s.499]; *laçin*: şahin. Yırtıcı quşlardandır, igid adama da laçin deyilir [8, s.407]; *sanduvaç*: bülbül [8, s.499]; *sağızğan*: sağsağan [8, s.491]; *səmiürgük*: bülbülə bənzər quş (balasağunca) [9, s.285]; *sığırçık*: sığırçin quşu [8, s.479]; *sonqkur*: sunqur quşu, yırtıcı quşlardan birinin adıdır [10, s.330]; *sundilaç*: at quşu, çayır quşu [8, s.497]; *süglin*: qırqovul quşu [8, s.435]; *takağu*: toyuğa və xoruza verilən addır. Xoruza “erkək takağu”, toyuğa isə “tişi takağu” deyilərək bir-birindən ayırd edilir [8, s.437]; *takuk*: toyuq (türkməncə) [9, s.281]; *tartar*: qumruya bənzər bir quş [8, s.467]; *toğrul*: yırtıcı bir quş [8, 464]; *toy*: toy quşu, dovdaq [10, s.145]; *turığa*: torağay, sərçənin bir növü [10, s.170]; *turna*: durna [10, s.224]; *turumtay*: yırtıcı quşlardan birinin adı [10, s.228]; *tənqəlküç*: döləngəc deyilən bir quş (oğuzca) [10, s.336]; *tənqəlgün*: oğuzlardan başqa yerdə qalan türklərin dilində döləngəc adlanan quş [10, s.336]; *ördək*: ördək [8, s.166]; *ular*: kəklik [8, s.181]; *us*: kərkəs quşu [8, s.110]; *übgük*: hop-hop quşu çiğilcə [8, s.171]; *übüp*: hop-hop quşu, “übgük” də deyilir [8, s.145]; *ühi*: bayquş [8, s.214]; *yabakulak*: bayquş [10, s.55]; *yanqan*: yalnız başı ağ olan alaca qarğa [10, s.325]; *zanbı*: gecə oxuyan, çəyirtkəyə bənzər bir böcək, oraq quşu [10, s.379].

“Divan”dakı ornitonimlərin bir qismi – anqut, balıqçin (balıqcıl), karakuş (qaraquş), kargə (qarğa), kaşğalak (qaşqaldaq), kəklik, kuzğun (quzğun), sağızğan (sağsağan), sığırçık (sığırçin), sonqkur (sonqur), takuk (toyuq), toğrul, turna (durna), ördək və s. kimi sözlər az fonetik fərqlərlə müasir Azərbaycan dilində, həmçinin dialektlərdə işlənir. Şuşa dialektində *tuğrul* quş adı işlənir [1, s.506].

“Divanü lüğət-it-türk”də ev heyvanları

Dildə tarixiliyi, qədimliyi ilə maraq doğuran adlardan biri də ev heyvanlarının adlarıdır. Lüğətdə əksini tapmış ev heyvanları həm yaşına, həm də cinsinə görə də müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. At: at “kuş kanatın, ər atın – quş qanadı ilə, ər atı ilə” məsəlində də işlədilmişdir [8, s.109], *it*: it, köpək [8, s.110]; *öküz*: öküz [8, s.130]; *ərkəç*: erkək, təkə [8, s.159]; *adhğır*: aygır [8, s.159]; *arkun*: vəhşi aygırla ev qısağından olan at [8, s.169]; *eşgək*: eşşək [8, s.172]; *inqək*: inək [8, s.172]; *eşyak*: eşşək “eşgək” də deyilir. Bunu y hərfi ilə söyləmək daha fəsihdir [8, s.174]; *oğlak*: oğlaq [8, s.179]; *əçkü*: keçi [8, s.186]; *koç*: qoç (oğuzca). Əsli “koçnqar”dır [8, s.337]; *köçüt*: at [8, s.363]; *suw sığırı*: camış [8, s.369]; *katır*: qatır [8, s.369]; *toruğ*: at. Əksərən məcazi olaraq dəvəyə və sığıra da bu ad verilir [8, s.375]; *barak*: çox tüklü it [8, s.379]; *çətük*: pişik [8, s.388]; *torum*: köşək. Dışisinə tişi torum deyilir [8, s. 395]; *tösən*: hələ minilməmiş dayça [8, s.400]; *kulun*: qulun, day [8, s.401]; *buka*: buğa [10, s.214]; *konçqar*: qoç [10, s.330]; *təkə*: təkə [10, s.216]; *kuzı*: quzu [10, s.212]; *təwəy*: dəvə [10, 213]; *yund*: at [3, 15]; *koy*: qoyun [3, 145]; *buzəğu*: öküz [8, s.437]; *tay*: day, dayça [3, 158]; *atan*: axtalanmış dəvə [8, s.143]; *ulağ*: ulaq [8,

s.181]; *tayğan*: tazı [10, s.171]; *muş*: pişik (çigilcə). Oğuzlar *çätük* deyirlər [8, s.134]; *ud*: çigil dilində «sığır». Türklərin məşhur on iki ilindən birinə də ud yılı (inək ili) deyilir [8, s.118].

Verilmiş nümunələrdə maraq doğuran sözlərdən biri də *sığır* kəlməsidir. Müasir Azərbaycan dilində sözün “qaramal” anlamında işlədilməsi demək olar ki, tam olaraq arxaıqlaşib. Türkoloji ədəbiyyatda “sığın” (maral) sözünün də “sığır” dan yarandığı söylənilir. B.Məhərrəmlinin fikrincə, *sığır* ~ *sığın* sözləri eyni kökün fonetik divergensiyası nəticəsində yaranıb [14, s.319]. KĐQ-da da “sığır” mal-qara, “sığın” isə “maral” mənalarında işlənib. Y.Məmmədov “sığır” sözünün müasir ədəbi dilimizdə asemantik kök olduğunu, bu sözün bir sıra türk dillərində inək, öküz, dana, maral, iribuynuzlu heyvan mənasında işləndiyini, dialektlərimizdə isə sözün “naxır”, “meşədə yaşayan heyvan” mənalarında işləndiyini qeyd edir [15, s.36]. Qeyd edək ki, bu asemantik kök özünü *sığırçın*, *sığırçı* (naxırçı), *sığırboğan* (üçyaşar camış balası) və s. sözlərdə özünü mühafizə etmişdir.

Divandakı ev heyvanlarının adlarından görürük ki, digər heyvan adlarına nisbətən burada oxşarlıq daha çox müşahidə edilir. At, öküz, təkə, erkəç, it, adhgır (aygır), eşgək (eşşək), inqək (inək), eşyək (eşşək), oğlak (oğlaq), koç (qoç), katır (qatır), kulun (qulun), buka (buğa), kuzi (quzu), buzağu (buzov), tay (day, dayça), ulağ (ulaq) və s. kimi zoonimik adlar bəzən eyni, bəzən isə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə Azərbaycan dilində, həmçinin dialektlərində işlənir.

“Divanü lüğət-it-türk”dəki heyvan adlarının bir qisminin yaş və cinsinə, həmçinin xarici görünüşünə, rənginə görə müxtəlif şəkildə adlandırılmasının şahidi oluruq. Məlumdur ki, türk dillərində cins anlayışının kateqoriya şəklində xüsusi morfoloji göstəriciləri yoxdur. Bu anlayışları bildirən sözlər əsasən, leksik və sintaktik səviyyədə özünü göstərir. “*Qaqauz və karaim dilləri istisna olmaqla türk dillərində cins anlayışı yoxdur (morfoloji xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi). Söhbət ancaq bioloji cins anlayışının ifadəsindən, dildə təzahür üsullarından gedə bilər*” [11, s.61]. Bu dillərdə də cins kateqoriyası rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Divanda da heyvan adlarının yaş və cinsinə görə fərqli variantlarda adlandırıldığını müşahidə edirik.

Heyvan adlarının yaş və cins fərqi görə adlandırılmasına nəzər salsaq, daha çox xalqın təsərrüfatına və onun məişətinə yaxın olan canlıların adlarının bu paradiqmatik münasibətdə olduğunu görürük. Heyvanlarda yaş bildirən adların əksəriyyətinin ev heyvanlarına aid olması dünyanın əksər dilləri üçün xarakterikdir. Qeyd edək ki, adlandırmada bu cür müxtəliflik dialektlərdə daha çox müşahidə edilir. Divandakı bəzi nümunələrə nəzər salaq: *boğra*: erkək dəvə [8, s.417]; *çəpiş*: çəpiş, altı aylıq keçi balası [8, s.372]; *irk*: dördyaşar qoyun [8, s.116]; *ök*: dörd yaşını doldurmuş ata ök at deyirlər; *ök*: orta yaşa çatıb böyümüş heyvan [8, s.121]; *inqan*: dişi dəvə [8, s.180]; *küwük müş*: erkək pişik, çigilcə [8, s.391]; *sağlık*: dişi qoyun [8, s.458]; *sıp*: iki yaşına girmiş day [8, s.335]; *titir*: dişi dəvə [8, s.367]; *tadhun*: tosun, iki yaşında olan cöngə [8, s.398]; *tadun*: bir yaşındakı buzov [10, s.168]; *tışək*: şişək, iki yaşını bitirib üç yaşına girən qoyun [8, s.388]; *toklu*: toğlu, altı aylıq quzu; *tügə*: düyə (iki yaşına basmış buzov) [10, s.216].

Verilən nümunələrdən bəziləri – *sıp* (sıpa), *çəpiş*, *tişək* (şişək), *toklu* (toğlu), *tügə* (düyə) az fonetik fərqlərlə Azərbaycan dilində işlənir. Divanda adı keçən *sıp* sözü Quba və Zərdab dialektlərində *sipa* şəklində donuzun balasına deyilir [1, s.435]. *Tişək* sözü isə bəzi dialektlərdə müəyyən fonetik fərqlə *şişəx'* formasında ilk dəfə qoça və ya kələyə gələn, ilk dəfə doğum ərəfəsində olan heyvana deyilir (Ağdam, Ağdərə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Culfa, Füzuli, Goranboy və s.) [1, s.469]. Divanda *boğra* şəklində olan söz Füzuli və Salyan dialektində *bığır* (üçyaşar erkək dəvə) [1, s.53], Borçalı, Füzuli, İmişli, Qazax dialektlərində isə *buğur* [1, s.65] variantlarında işlənir.

“Divan”da maraq doğuran cəhətlərdən biri atların yaş-cins fərqiindən əlavə, onların görünüşünə, rənginə görə müxtəlif adlandırılmasıdır. Buna səbəb isə həmin canlının xalqın həyatında mühüm rol oynamasıdır. Türklərin tarixən yaratmış olduqları mədəni dəyərlərin əksəriyyətində at kultu vardır. Türk xalqlarında atlara inam, onların ilahi bir gücə malik olması, insan kimi bir çox hisslərə sahib olması, çətin vəziyyətdə insanlara kömək etməsi ilə bağlı epizodlar yetərincədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *Qonur at*, *Boz at*, *Qarlıq at*, *Qara aygır*, *Ağ Boz at* və s. adda 20-dək atın adı çəkilir. Atın müxtəlif əlamətlərinə görə adlandırılmasına “Divan”da da rast gəlirik. Məsələn: *kulun* [8, s.401]; *bulak at*: boyu qısa at [8, s.381], *tösən*: hələ minilməmiş dayça [8, s.400]; *toruğ at*: doru rəngli at [8, s.376], *sıp*: iki yaşına çatmamış day [8, s.335]; *köçük* (at), *adhğır*: aygır [8, s.159]; *çilgü*: al at [8, s.424], *kətki*: beli dar, yancaqları geniş at [8, s.428]; *taz at*: alacalı at; *uğar bül*: qaşqa at; *uğar at*: alnında qaşqası olan at; *salğa at*: dəlisov at, bədöy at; *koş at*: xaqanın yanındakı yedək, ehtiyat at; *yund* [8, s.16] və s. sözlər atla bağlı olan anlayışları ifadə edir. “*Ayağı ala ata alapaça və ya səkil at*, *sarıya çalan ata kürən*, *qızılı-boz çalarlı isə səmənd at adlanır*. *Qırmızı rəngli at günəş*, *ağ rəngli at uğur rəmzi hesab edilir* [8, s.272]. “Divan”da, həmçinin tarixən digər türkdilli abidələrin dilində atın cinsinin, müxtəlif növlərinin həm atalar sözü və məsəllərdə, həm də ümumilikdə mətnlərdə intensiv işlənməsi türk tarixi və etnoqrafiyasının, bütövlükdə mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini göstərir. “Divan”da işlənən “At türkün qanadıdır” deymi də onun türkün həyatındakı yerini göstərir.

“Divanü lüğat-it-türk”də vəhşi heyvan adları

“Divan”dakı zoonimik leksikanın bir qismi də vəhşi heyvan adlarıdır. Lüğətdəki vəhşi heyvan adlarının əksəriyyəti dilimizdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə, bir qismi isə, ümumiyyətlə, fərqli sözlərlə ifadə olunub. M.Kaşgari *keyik* sözünün izahını verərkən bunun əslində vəhşi heyvanlara deyildiyini, əti yeyilən heyvanlardan ceyran, maral, dağ keçisi kimi heyvanlar haqqında işləndiyini qeyd edir [10, s.165]. Burada ayrı-ayrı türk dillərində işlənən bir sıravəhşi heyvan adlarının

adı çəkilmiş, izahı verilmişdir. Məsələn, *aba*: ayı qıpçaqça [8, s.151]; *adhığ*: ayı. Həmin kəlməyə bu atalar sözündə də rastlanır: “awçı neçə al bilsə, adhıg ança yol bilir – ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilir” [8, s.132]; *alanqır*: türkmənlərin yediyi

“gələni” adlı kiçik bir heyvan [8, s.214]; *ar*: “ar böri – gərəşən, kaftar” [8, s.146]; *asrı*: qaplan [8, s.185]; *arju*: çaqqal [8, s.185]; *arslan*: aslan “alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas – al ilə aslan tutular, güc ilə sıçan da tutulmaz” [10, s.358]; *ayığ*: ayı. Oğuz, qıpçaq və yağma ləhcələrində “adhıg” sözü yerində işlənir [8, s.149]; *adhğırak*: qulaqları ağ, bədəninin başqa tərəfləri qara olan keyik [8, s.200]; *arkar*: buynuzundan bıçaq sapı düzəldilən dişi dağ keçisi [8, s.177]; *az*: sincab. Bu sözü “as” şəklində söyləmək daha doğrudur [8, s.147]; *burslan*: əslində bu söz bəbir mənasındadır [10, s.362]; *biçin*: meymun. Türklərin on iki ilindən biri [8, s.407]; *böri*: qurd, canavar. Bu savda da işlənmişdir: “böri koşnısın yeməs – qurd öz qonşusunu yeməz” [10, s.208]; *çəkün*: adadovşanı balası [8, s.400]; *çoçuk*: donuz çosqası, hər şeyin kiçiyi [8, s.382]; *lwık*: qırlarda, daşlı yerlərdə yaşayan geyik, ahu, antilop [8, s.136]; *karsak*: dərisindən gözəl kürk tikilən bir heyvan [8, s.459]; *keylig*: meymun [8, s.171]; *kiş*: samur [10, s.134]; *kurt*: oğuzlar böriyə, yəni canavara qurd deyirlər [8, s.352]; *kulan*: çöl eşşəyi, qulan [8, s.412]; *kusğaç*: kiçik, qara bir heyvandır, adamı dişləyir. [8, s.444]; *kösürgən*: köstəbəyin bir növü [8, s.494]; *kutuz*: vəhşi öküz, yak [8, s.370]; *mərdək*: ayı balası [8, s.464]; *pars*: yırtıcı bir heyvan, qaplan, pələng [8, s.354]; *porsmuk*: porsuq [10, s.362]; *sığun*: vəhşi siğır, dağ keçisi, təkə [8, s.407]; *sukak*: ağ keyik, ağ maral [9, s.282]; *sugır*: kərtənkələyə bənzər bir adadovşanı növü [8, s.368]; *tawışğan*: dovşan [8, s.478]; *təkə*: buynuzundan yay düzəldilən erkək maral [10, s.216]; *tilkü*: tülkü. Kinayə olaraq qız uşaqlarına deyilir. Bir qadın doğduğu zaman mamaçadan “tilkümü toğdı, azu börimü” – deyər soruşurlar. Bununla “qız doğuldu, yoxsa oğlan” demək istəyirlər. Qıza aldatdığı və yaltaqlandığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə qurd deyilir. [8, s.423]; *tonquz*: donuz [10, s.316]; *ujlanq*: buqələmun, [8, s.176]; *yanqan*: fil. Oğuzlar bu sözü bilmirlər [10, s.326]; *yağan*: fil [10, s.33]; *yarpuz*: ilan yeyən bir heyvan, firon sıçanı, manqust [10, s.41].

Divanda adı keçən vəhşi heyvan adlarından arslan (aslan), ayığ (ayı), keyik, kurt, (qurd), porsmuk (porsuq), sığun (siğır), tilkü (tülkü), tonquz (donuz) və s. kimi nümunələr Azərbaycan dilində az fonetik fərqlərlə, eyni semantik mənada indi də istifadə edilir. Ümumiyyətlə, heyvan adlarının işlənməsinə baxsaq, xüsusilə də ev heyvanlarına verilən adlarda oxşarlığın çox olduğunu görürük.

Divanda maraq doğuran adlardan biri də *börü*, *kurt* kəlmələridir. M.Kaşğari də oğuzların “böri”yə, yəni canavara *kurt* dediyini qeyd edir [8, s.352]. Əslində, türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində də bu söz (böri) tabu olduğu üçün onun əvəzinə *qurd*, *canavar* deyilmiş və bu ad sonralar canlılığın adına çevrilmişdir. Heyvan adlarının tabuya çevrilməsi heyvandarlıq, ovçuluqla yanaşı, həmin heyvanların xalqın inancında tutduğu mövqedən də asılıdır. Azərbaycan dilində də həm *qurd*, həm də fars mənşəli *canavar* sözü tabu olduğundan bu söz *ağzıqara*, *boz*, *ağzıyanmış*, *boz bəy* evfemizmləri ilə ifadə olunur. Bu söz bəzi dialektlərdə də fərqli şəkildə işlənir. Məsələn, Borçalı dialektində canavar *murdar* [1, s.363] sözü ilə, Ucar dialektində *qoca canavar* ifadəsi *kafdarsıyır* [1, s.240] sözü ilə ifadə olunur.

“Divanü lüğat-it-türk”də həşərat adları

“Divan”da işlənən həşərat adlarına bu nümunələri göstərmək olar: *arı*: arı. Bu söz ərəbcəyə uyğundur. Ərəblər bala “arı” deyirlər. Türklər bu adı balı düzəldənə verirlər. Çigil türkləri isə bala “arı yağı” deyirlər [8, s.152]; *bit*: bit [8, s.336]; *boy*: hörümçək fəsiləsindən bir həşərat [10, s.144]; *bög*: böv bir hörümçək növü. Türk və türkmən dillərinin birində [10, s.137]; *çəkürgə*: çəyirtkə [8, s.470]; *çumalı*: qarışqa [8, s.438]; *karınça*: qarışqa (oğuzca) [10, s.325]; *karınçak*: qarışqa [8, s.479]; *konquz*: pis iy verən böcək [10, s.316]; *kudğu*: ağcaqanad, qara milçək [8, s.420]; *kökəgün*: göy milçək [9, s.282]; *küyə*: güvə, keçə və keçəyə bənzər şeyləri yeyən böcək [10, s.167]; *kümişə*: ağcaqanad [8, s.436]; *küzküni*: peyinqurdu cinsindən bir böcək [8, s.472]; *sunzi*: bit cinsindən bir həşərat [8, s.418]; *öyöz*: çibin, ağcaqanadın bir növü [8, s.149]; *örümçək*: hörümçək [8, s.207]; *sarıçğa*: çəyirtkə [8, s.469]; *sinqək*: şəhərlilərin dilində ağcaqanad, köçərilərin dilində qara milçək [10, s.318].

Həşərat adlarından *arı*, *bit*, *bög* (böv), *örümçək* (hörümçək), *çəkürgə* (çəyirtkə) və s. kimi nümunələr müasir Azərbaycan dilində müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir. *Böv* Zaqatala dialektində “Divan”dakı formaya daha yaxın olan *böq* şəklində işlədilir [1, s.64].

“Divanü lüğat-it-türk”də suda yaşayan və sürünən heyvan adları

Alavan: timsah [8, s.195]; *balık*: balıq balıq suvda, közi taştın – balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır, yəni qurudadır [8, s.380]; *baka*: bağa; qurbağa. Bu sözdən alınaraq tısbağaya münqüz baka da deyilir [10, s.214]; *başğan*: çəkisi əlli ritldən yüz ritldək olan böyük balıq [8, s.430]; *çapak*: türk göllərində olan xırda bir balıq [8, s.382]; *kamiçak*: qurbağa balası da deyilən su heyvanı, çömçəquyruq [8, s.468]; *nək*: timsah [10, s.156]; *yenqəç*: xərçəng (oğuzca) [10, s.332]. Adı çəkilən heyvan adlarından *yenqəç* (yengəc), *balık* (balıq) az fonetik fərqlərlə dilimizdə işlənir.

Boynak: ilana ağı verən kərtənkələ [10, s.171]; *bükə*: əjdaha, uzun ilan [10, s.214]; *çadhan*: çayan, əqrəb [8, s.407]; *kəslinçü*: sarı kərtənkələ [10, s.227]; *nək yılan*: əjdaha [10, s.156]; *soğan yılan*: tuluq kimi iri bir ilan, anakonda [8, s.407]; *yılan*: ilan [10, s.33]. Nümunədə verilən heyvan adlarından *çadhan* (çayan), *yılan* (ilan) az fonetik fərqlərlə Azərbaycan dilində də işlənir.

Gəmiricilər və digərləri

“Divan”da az da olsa gəmiricilərə və digər növlərə aid nümunələr mövcuddur. *Aplan*: siçan cinsindən bir heyvan [8, s.179]; *arğun*: siçan cinsindən yarım arşın uzunluğunda bir heyvan [8, s.179]; *buzəğu tılı*: siçan kimi kiçik bir heyvan [8, s.437]; *kələgü*: çöl siçanı növündən bir heyvan [8, s.438]; *kösürgə*: köstəbək, çöl siçanı cinsindən bir heyvan [8, s.470]; *küzün*: sərçə, tarla siçanı, köstəbək ovlamaqda istifadə olunan bir siçan növü [8, s.402]; *sakırkan*: böyük siçan, siçovul [8, s.493]; *sıçğan*: siçan [8, s.430]; *kunduz*: suiti, qunduz [8, s.447] və s. Gəmiricilərdən ancaq *sıçğan* (siçan) az fonetik fərqlə işlənir, bu qrupa daxil olan digər adlarda oxşarlıq müşahidə edilmir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, heyvanlar ən qədim dövrdən insanların həyatında mühüm rol oynamış və tarix boyu heyvanlara münasibət müxtəlif şəkildə özünü büruzə vermişdir. Məhz bu da dilin leksik tərkibində zoonimlərin də xüsusi bir qat təşkil etməsinə, bu qatın mühüm hissəsini özündə birləşdirməsinə səbəb olmuşdur. “Divan”da heyvan, quş, həşərat və s. adlar, heyvandarlıqla bağlı anlayışları ifadə etmək üçün işlənən sözlər, onlardan yaranmış atalar sözü və məsəllərin zənginliyi həmin dövrün dili, türklərin ortaq dünyagörüşü, coğrafiyası, təsərrüfat həyatı, qida mədəniyyəti və s. məsələlər haqqında dəyərli faktlar verir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, “Divan”da işlənən zoonimik leksikaya aid sözlər müasir türk dillərində, bir qismi isə Azərbaycan dilində mənə və formasını qoruyub saxlamışdır.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Caferoğlu A. Filolojide insan ve hayvan soybirlixi // Türk dilləri araştırmaları yillığı. Belleten, 1968, 15 s.
3. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 124 s.
4. Çelik, S. İslam öncəsi türk sanatında bazı hayvansal ve bitkisel kültür öğeler / Yüksek lisans tezi. Konya, 2006, 90 s.
5. Çoruhlu Y. Türk hayvan takvimi // Islamic Manuscripts. 2000, s. 221-252.
6. Gül M. Divanü Lugatı't Türk'teki hayvan adları üzerine bir inceleme // İdil dergisi, Cilt 4, Sayı 15, Volume 4, Issue 151, 2015, 24 s.
7. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı: “GARİSMA” MMC, 2009, 110 səh.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, I cild, 2006.
9. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, II cild, 2006.
10. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, III cild, 2006.
11. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı: Elm, 2019, III cild.
12. Levent Doğan. Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136097> 08.07.2023.
13. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009.
14. Məhərrəmli B.B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamət). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 400 s.
15. Məmmədov Y.Q. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: API, 1987, 84 s.
16. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: I hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
17. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı: Nurlan, 2012, 143 s.
18. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı, 2012, 215 s.

19. Tavkul U. Kültürel etkileşim açısından on iki hayvanlı türk takviminin yayılışı // Modern türklük araştırmaları dergisi. Cilt 4. Sayı 1, Ankara, 2007, s. 25-45.

Zeynalova Turane

ZOONYMIC LEXICON IN “DIVANI LUGAT-IT-TURK” AND ITS TRACE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

Mahmud Kashgari's work "Divani lugat-it-turk", which is considered one of the medieval Turkish-language monuments is a rich, valuable encyclopedic source that provides comprehensive, extensive and comprehensive information about the language, literature, ethnography, culture, history, traditions, folklore, lexicon of the Turkish people. Ancient Turkish written monuments are one of the sources that provide valuable material for the study of the zoonymic lexicon in our language. The article deals with animals, birds, insects, etc. mentioned in the dictionary, names, their derivational characteristics, names similar to zoonymic names in the Azerbaijani language. The animal and bird names were compared with the zoonymic names in the dictionary of the Azerbaijani language, and their similar and different features were revealed. In the article it was also given the use of animal names in the calendar, while talking about derivational features, examples of zoophiles, proverbs and sayings with a zoonymic component, and onomastic units. The study of the zoonymic lexicon in the historical-linguistic aspect shows that most of these lexical units in the language of ancient written monuments have preserved themselves in modern Turkic languages, including Azerbaijani. The animal names in "Divani lugat-it-turk", as well as the frequent use of various concepts and proverbs related to animals, show the role and importance of animals in the life of Turks. In "Divan", we witness that some of the animal names are called in different ways according to their age and sex, as well as their appearance and color. Domestic animals, especially the horse, and the various names related with it attract attention.

Key words: “Divani luget-it-turk”, modern Azerbaijan language, animal names, the names of birds

ЗООНИМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «СЛОВАРЕ ДИВАНЮ-ИТ-ТЮРК» И ЕГО СЛЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Зейналова Турана

Произведение Махмуда Кашгари «Словаре Диваню-ит-тюрк», считающееся одним из средневековых тюркоязычных памятников, представляет собой богатый, ценный энциклопедический источник, дающий всестороннюю, обширную и исчерпывающую информацию о языке, литературе, этнографии, культуре, истории, традиции, фольклор, лексика тюркских народов. Древние тюркские письменные памятники являются одним

из источников, представляющий богатый материал для изучения зоонимической лексики нашего языка. В статье упоминаются названия животных, птиц, насекомых и др., упомянутых в словаре, их словообразовательные характеристики, имена, сходные с зоонимическими именами в азербайджанском языке. Названия животных и птиц здесь сопоставлены с зоонимическими названиями в словаре азербайджанского языка, выявлены их сходства и различия. В статье также затронуты вопросы использования наименований животных в святцах, при этом речь идет о словообразовательных особенностях, приведены примеры зооглаголов, пословиц и поговорок с зоонимическим компонентом, ономастических единиц. Изучение зоонимической лексики в историко-лингвистическом аспекте показывает, что большинство этих лексических единиц языка древних письменных памятников сохранились и в современных тюркских языках, в том числе в азербайджанском. Богатство наименований животных в «Словаре Диваню-ит-тюрк», а также частое использование различных понятий и пословиц, связанных с животноводством, указывают на важную роль и значение животных в жизни тюрков в историческом плане. В «Диване» мы видим, что некоторые животные называются по-разному в зависимости от их возраста и пола, а также внешнего вида и окраски. Обращают на себя внимание домашние животные, особенно лошадь, и ее различные формы наименований. Ключевые слова: «Диваню люгат-ит-тюрк», современный Азербайджанский язык, названия животных, названия птиц.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

Rəyçi: professor İ.Z.Qasimov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur